

UOT 412. 49: 413: 415. 412: 42/48: 894. 362

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ KİM VƏ NƏ SUAL
ƏVƏZLİKLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ****M.N.ƏSƏDOVA***AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*
mehi-a-n@rambler.ru

Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində kim və nə sual əvəzlilərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Müqayisə olunan dillərin hər ikisində bu əvəzlilərin mənə çalarlarındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətlər aşkarlanır. Tədqiqat hər iki dilin faktik nəzəri materiallarına əsaslanır və bədii ədəbiyyatdan götürülən nümunələrlə isbat olunur.

Açar sözlər: sual əvəzliləri, semantika, deyişis, anafirik, mənə fərqi

Orijinal nitq hissəsi olan, universal semantika ilə səciyyələnən [1, 59], deyiktik və anafirik xüsusiyyət daşıyan əvəzlilər konkret mənaya malik olmamaları, kontekstdən asılı olaraq mənə daşımaları, leksik deyil, leksik-qrammatik semantikaya malik olmaları ilə fərqlənən nitq hissələridir. Hər bir dildə əvəzlilərin rolu müstəsna dərəcədə böyük olduğuna görə, onlar ən böyük dil universalilərindən hesab olunur [2, 3]. Müqayisə olunan dillərin hər ikisində əvəzlilərin bir növü kimi sual əvəzliləri danışana məlum olmayan şəxsləri, əşyaları və onların keyfiyyətini xəbər almaq üçün işlədilir və danışanın adresata müraciətini göstərir. Sual məqsədi ilə işlənən əvəzlilər həm deyiktik, həm də anafirik xarakter daşıya bilər. “Çünki bu əvəzlilər həm konkret nitq aktı zamanı müşahidə olunan obyektə işarə edə bilər, həm də onların adını soruşa bilər” [3, 67].

Sual əvəzliləri müxtəlif sintaktik və mənə münasibətləri ifadə edən əlaqə vasitəsi olanda onun semantikasi tamamilə dəyişir və nisbi əvəzliyə çevrilir və onlar bir tərəfdən sual vəzifəsində çıxış edir, digər tərəfdən isə nisbi söz daşımaları məzmunu ilə səciyyələnir [4, 162-163]. Azərbaycan və ingilis dillərində cümlədə sual əvəzlilərinin yeri bu dillərdəki söz sırasının sabitliyi və sərbəstliyi baxımından fərqlidir. Cümlədə sərbəst söz sırasına malik olan Azərbaycan dilində sual əvəzlilərinin yeri cümlənin ortasında olur. Cümlədə sabit söz sırasına malik olan ingilis dilində sual əvəzlilərinin yeri cümlənin əvvəlindədir.

Azərbaycan və ingilis dillərində sual əvəzliliklərindən kim- who və nə- what əvəzliliklərinin arasındakı semantik fərq onunla şərtlənir ki, kim- who əsasən insana, nə- what isə heyvanlara, cansız əşyalara, mücərrəd məfhumlara müraciətdə işlənir. Bu iki sual əvəzliyi arasında məna ümumiliyi işarə olunanın danışan üçün həm təkdə, həm də cəmdə işləmə bilməsidir. Şüur faktı olan sözün mənası insanın xarici aləmi dərk etməsi nəticəsi olduğundan [5, 24] kim və nə sual əvəzliliklərinin mənası da insanın xarici aləmi dərk etmə üsulundan asılıdır. Kim- who (whom)- “əsas mənasına görə insan adlarını və insan təsəvvürünü verən varlıqların adlarını sual şəklində əvəz edən sözdür [6, 216]. Kim sual əvəzliyi işlənmə yeri baxımından rəngarəng semantik çalarlara malik ola bilər. Məsələn:

1) Kim əvəzliyi konkret insan, şəxs haqqında sorğu aparılarkən işlədilir. Bu əvəzlik həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində cinsə görə dəyişmir. Məsələn: *Azərbaycan dilində*: Kim kitabı götürüb? - Arif. Kim gəlib? - Sevinc.

İngilis dilində: Who has taken my book? – Arif has. Who has come? - Sevinj has.

2) Kim- who sual əvəzliyi hər iki dildə qeyri- müəyyənlik bildirərək qeyri- müəyyən şəxsləri soruşmaq üçün işlədilir. Məsələn: *Azərbaycan dilində*: Kim bilir neçədir dünyanın yaşı, Tarixin nə qədər yaddaşı vardır? (S.Vurğun)

İngilis dilində: Who knows at that age? (J.Galsworthy).

3) Kim- qohumluq və ya tanışlıq bildirən münasibətləri xəbər almaq üçün və ya insanın adını soruşmaq işlədilir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: O qadın kimdir? – Mənim anam. O kimdir? - Sevil.

İngilis dilində: Who is that woman? – She is my mother. Who is she? - Sevil.

İngilis dilində who şəxs əvəzliyinin obyekt hal forması whom ən çox yazıda işlənir. Şifahi nitqdə və sözlü birləşmələrdə who daha çox istifadə olunur.

4) İngilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq who- kim sual əvəzliyi kəmiyyətə görə də dəyişmir. Həmişə təkdə olur. Özündən sonra xəbəri də təkdə qəbul edir. Azərbaycan dilində kim sual əvəzliyi affiksallı üsulla cəmlənib, -lər şəkilçisi qəbul edə bilər. Azərbaycan dilində cəm formasında işlənmə *kimlər* daha çox qeyri- müəyyənlik bildirir. Məsələn: *Azərbaycan dilində*:

Kimlər gəldi, kimlər getdi bu dünyadan?

Arif olan nakam getməz bu dünyadan! (Zeynal Xəlil)

İngilis dilində baxmayaraq ki, who cəm şəkilçisi götürmür, ancaq bəzən cəm ismə aid olanda xəbəri cəmdə də qəbul edir. Who sual əvəzliyinin aid olduğu şəxslərin sayı kontekstdən məlum olur [7, 256]. Məsələn:

Who are in the room? – Tom and John [8, 57].

5) İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində kim sual əvəzliyi qarşılıq yaratmaq üçün işlədilir. Məsələn: Sən işini gör. Kim- kimədi indi?

6) Müqayisə olunan dillərin hər ikisində kim- who sual əvəzliyi təsdiq mənalı fellərlə işlənərək *heç kim*, *heç kəs* mənasında işlənir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: Kim övladının pis gününü görmək istəyər ki?

İngilis dilində: Who wants flowers when you're dead? (J.D.Salinger).

Nə- what- "konkret şəraitdə hər hansı predmet və hadisələri, onların hərəkət və vəziyyətini, mücərrəd anlayışları, bunlar arasındakı əlaqə və münasibətləri sual şəklində əvəz edən sözdür" [6, 215]. Ancaq nə sual əvəzliyi öz əsas mənasından başqa bir sıra əlavə mənalara da ifadə edə bilər. Məsələn:

1) Nə sual əvəzliyi konkret əşya bildirir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: Nə gətirmisiniz? Məktub.

İngilis dilində: What'll you have now- cheese? (J. Galsworthy).

İngilis dilində mübtədani əvəz edən what sual əvəzliyindən sonra həmişə xəbər təkdə olur. What is on the table? - My book.

2) Əgər insanın peşəsi soruşulursa nə-what insana aid ola bilər. Məsələn:

Azərbaycan dilində: Sən nəçisən? – Həkim. Siz nə işlə məşğulsunuz? - Müəlliməm.

İngilis dilində: What is your father? - Doctor. What do you do? - I am a student.

3) Nə mücərrəd anlayışları soruşmaq üçün işlədilir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: Nə hiss edirsən? - Sevinc.

İngilis dilində: What do you feel? – Joy.

4) Nə hər hansı bir hadisəni xəbər almaq üçün işlədilir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: -Nə baş verib? - Dalaşblar.

Bu halda ingilis dilində "What" sual əvəzliyi müxtəlif situasiyalarda müxtəlif birləşmələrin tərkibində işlənir. Məsələn, insanın sağlamlığı haqqında məlumat almaq məqsədi ilə "What is the matter with you?- Sizə nə olub?", baş vermiş hadisəni soruşanda "What happened?" yaxud "What has happened?- Nə baş verib?", hər hansı bir əşyanın nasazlığının səbəbini soruşanda "What is wrong with your car?- Maşınınıza nə olub?" birləşmələri ilə sual verilir.

İngilis dilində: What happened at "Snooks?" (J. Galsworthy).

5) Nə hər hansı bir vəziyyəti öyrənmək üçün işlədilir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: Sizi bu addımı atmağa nə məcbur etdi?- Ehtiyac.

İngilis dilində: What made you think of balloons, Bicket? (J.Galsworthy).

6) İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində nə sual əvəzliyi affiksəl üsulla, yəni –lər şəkilçisi qəbul edərək cəmlənə bilər. –lər şəkilçisi ilə cəm formasında işlənən digər əvəzlilər kimi nələr də qeyri-müəyyənlik bildirir. Məsələn: Bilinməyir yaşın sənin, nələr çəkmiş başın sənin? (Səməd Vurğun).

7) Nə əvəzliyinin cəmi Azərbaycan dilində inkar məzmunlu fellərlə işlənərkən hər şey mənası kəsb edir. Məsələn: Başıma nələr gəlmədi?

Ey alovlu günlərim, qəlbimdə yurd salan sevincim, kədərim,

Ah! Nələri, nələri tapdım, itirdim?! (Hüseyn Arif).

8) Hər iki dildə nə sual əvəzliyi təsdiq bildirən fellərlə işləndikdə inkar

məzmunu yaradılır. Məsələn: *Azərbaycan dilində*:

Bir ah çəkdim körpə güllər üşüdü, Külək əsdi, ayna göllər üşüdü.

Göy meşələr, geniş yollar üşüdü, Nə sən gəldin, nə mən susdum bu axşam. (M.Gülgün).

Ayrıldıq biz, özümüz də bilmədən,

Səbəbini, nə sən bildin, nə də mən. (Fuad İsmayilzadə)

İngillis dilində:

What do you know of this? What does she understand?

9) Nə əvəzliyi Azərbaycan dilində *hardan* sözünün yerinə işləmə bilir.

Məsələn: Heç bir zaman sevgi bitməz bu dünyada,

Nə bilirsən bir də geri dönməyəcək (İsmayıl Dadaşov).

10) Nə əvəzliyi Azərbaycan dilində *necə* sözünün yerinə işləmə bilir.

Məsələn:

Şad xəbərlər gəzdirən dil nə gözəldir,

İnsanı qocaltmayan il nə gözəldir (İbrahim Kəbirli).

11) Nə sual əvəzliyi Azərbaycan dilində *hansı* sözünün yerinə işlənir.

Məsələn:

Sən Adiləni görmüsən?- Nə Adiləni?

İngilis dilində *what* sual əvəzliyi semantik genişlənmə nəticəsində nə mənasından əlavə *hansı* mənası da kəsb edir, ismin qarşısında işlənərək ismin təyini olur. Məsələn:

What tale do the roaring ocean And the night wind, bleak and wild,

As they beat at the crazy casement, Tell to that little child? (H.W.Longfellow).

12) Nə sual əvəzliyi Azərbaycan dilində *niyə, nə üçün* mənalarında işlənir. Məsələn: Əllərini üzüb məndən, yarım birbaş gedən oldu,

Can deyib, can eşidərdik, bu ayrılıq nədən oldu. (B. Vahabzadə)

Ölmüşəm, qalmışam, nəyinə gərək?

Harda qocalmışam, nəyinə gərək? (D. Gədəbəyli)

13) Nə sual əvəzliyi *neçə, nə qədər* mənalarında işlənir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: Yolumuza atəş yağır, yolumuza dünya baxır,

Elə çalış, uzaqlardan səda gəlsin nə gözəldir Azərbaycan! (İ. Kəbirli)

Nə qaradır gözün, ay qız, Bir günəşdir üzün ay qız... (Aşıq Qurban)

İngilis dilində: I gazed- and gazed – but little thought

What wealth the show to me had brought (W. Wordsworth).

14) Nə sözü Azərbaycan dilində ədat kimi işlənərək *yaxşı, acəb, gözəl* sözlərinin mənalarını verir. İngilis dilində də nida cümlələrində işlənərək yüksək hiss, həyacan ifadə edir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: Amma nə dedin! Nə bağıdır, nə bağıdır!

İngilis dilində: What a beautiful picture it is!

15) Nə sözü ədat kimi işlənərək təəccüb, heyrət ifadə edir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: Nə qəribə adamsınız! Nə xoş təsadüf!

İngilis dilində: Old Luce. What a guy (J.D.Salinger).

16) *Nə* sözü Azərbaycan dilində bəzən ziddiyyət, bəzən də bölgü bildirən bağlayıcı kimi çıxış edir. Məsələn: Ürəyimdən keçəndən düşmədinmi duyuq sən?

Səndən cavab gözlədim, nə “hə” dedin, nə “yox” sən (B. Vahabzadə).

Nə dinir, nə danışır. Nə yırtığa yamaqdır, nə tumana balaq!

17) Azərbaycan dilində *nə* sözü bəzən cümlə ilə birlikdə *əlbəttə* mənasını ifadə edir. Məsələn: Sən nə bilmişdin? Bəs nə bilmişdin?

18) Həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində *nə* əvəzliyi ismi xəbərin ad hissəsi kimi işlənə bilər. Məsələn: *Azərbaycan dilində:*

Nədir xəyalın, sevimli yarım... (Bəhram Nəsimov).

İngilis dilində: What is this?

19) Azərbaycan dilində *nə* sual əvəzliyi *çox* sözünün mənasında işlənə bilər. Məsələn: Ürəyim nə yaman darıxır sənsiz

Sən ki, bir danışıb gülən deyilsən (Nigar Rəfibəyli).

20) Həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində *what-nə* sual əvəzliyi *nə qədər* mənasında saati, vaxtı soruşarkən işlədilir.

Azərbaycan dilində: Saat 5-ə nə qalıb ki?; Səhərə nə qalıb ki?

İngilis dilində:

What is the time? What time is it?; What day is your hair appointment?

Qeyri-formal nitqdə, danışqda *what-nə* sual əvəzliyinin qarşısında on sözünü işlənmir [9, 451].

21) Hər iki dildə *what-nə* sual əvəzliyi bəzi üslubi məqamlarda istehza, ironiya, sarkazm, alçaltma məqsədi ilə insana müraciət edəndə işlənir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: O bizim üçün nədir?- Heç nə!

İngilis dilində: What are you?- a child. (J. D. Salinger).

Türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupuna daxil olan aqqlütinativ-sintetik quruluşlu Azərbaycan və Hind-Avropa dilləri ailəsinin german qrupuna daxil olan flektiv-analitik quruluşlu ingilis dillərinin hər ikisində anafirik və deyitik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən əvəzlilərin bir növü kimi sual əvəzlilərindən kim və nə əvəzlilərinin semantikasının müəyyənləşməsində, rəngarəng mənə çalarlarının açılmasında əsas onların işləndiyi kontekst və ya mətndir. Müxtəlif üslubi məqamlarda hər iki dildə əvəzlilər öz həqiqi mənələrindən əlavə mənələr də ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Будагова З. Основы грамматики современного азербайджанского языка. Морфология. Баку: Элм, 1987, 188 с.
2. Вольф Е.М. Грамматика и семантика местоимений. М.: Наука, 1974, 225 с.
3. Шелякин М.А. Функциональная грамматика русского языка. М.: Русский язык, 2001, 288 с.
4. Müasir Azərbaycan dili II hissə. Bakı: Elm, 1980, 510 s.
5. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Elm, 1985, 308 s.
6. İsafileva R. Əvəzlilik. Müasir Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı: Elm, 1985, 244 s.

7. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.Ī., Guzeva K.A. An English Grammar. Morphology. Syntax. St. Petersburg: Soyuz, 1999, 496 s.
8. Turksever O.I. (Musayev), Hajiyev E.I., Huseynov A.R. A Practical Grammar of Contemporary English. Baku: Qismət, 2009, 552 s.
9. Swan Michael "Practical English Usage" Oxford University Press, 2001, 654 s.

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ
МЕСТОИМЕНИЙ «КТО» И «ЧТО»
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

М.Н.АСАДОВА

РЕЗЮМЕ

В этой статье анализируются в сопоставительной форме лексико-семантические особенности вопросительных местоимений «кто» и «что». Раскрываются семантические различия местоимений «кто» и «что».

Различные оттенки в семантике этих двух местоимений сопоставляя анализируются в отдельности. Исследование проводится, основываясь на фактических материалах сопоставляемых языков.

Ключевые слова: вопросительные местоимения, семантика, дейксис, анафорик, различие значения

**THE LEXICO- SEMANTIC PECULIARITIES OF THE INTERROGATIVE
PRONOUNS "WHO" AND "WHAT" IN THE
AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES**

M.N.ASADOVA

SUMMARY

This article studies the lexico-semantic peculiarities of the interrogative pronouns "who" and "what" in the Azerbaijani and English Languages. The semantic differences of these interrogative pronouns are revealed in both compared languages. Various shades in the semantics of the pronouns "who" and "what" are analyzed comparing them separately. The study is carried out on the basis of the factic materials of the compared Azerbaijani and English Languages.

Key words: interrogative pronouns, semantics, deictic, anaphoric, semantic difference.